

1.4. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Міжнародні відносини як явище виникли тоді, коли на земній кулі з'явилися хоча б два внутрішньооформлених соціуми, які добровільно або вимушено почали вступати в постійні контакти, зв'язки, відносини, взаємодіючи один з одним [19].

Представники численних шкіл та наукових напрямів по-різному кваліфікують сутність міжнародних відносин як загальносуспільного феномену. Але, незважаючи на відсутність єдності з цього питання, можна визначити зміст поняття "міжнародні відносини" як [49, с. 89-92]:

- взаємні дії всіх учасників міжнародних відносин, що виходять за межі національних територій;
- сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних, військових та інших зв'язків і взаємовідносин між державами та системами держав, соціальними, економічними, політичними силами, організаціями і рухами, що діють на світовій арені;
- відносини, зв'язки, узагалі будь-які взаємодії внутрішньооформлених, організованих соціумів у зовнішньому для них, політично, владно і організаційно не оформленому, або слабо оформленому соціальному середовищі.

XXI століття внесло революційні якісні зміни в усі аспекти сутності міжнародних відносин та їх масштаби. Значний внесок в еволюцію поглядів дослідників на сутність міжнародних

відносин як явища складають процеси глобалізації, яка сприяє розитковій суттєвих змін у сфері міжнародних відносин, що далеко вийшли за рамки традиційних взаємодій.

Сьогодні світ переживає глибокі якісні перетворення. Одна з визначальних тенденцій світового розвитку – зрушення у балансі сил на світовій арені.

Характер змін, які відбуваються нині, свідчить про те, що у світі формується новий міжнародний порядок. Головна особливість цього процесу – масштабна "перебудова" світової політичної та фінансово-економічної архітектури відповідно до нових реалій. У новій системі міжнародних відносин уже немає місця "зіткненню цивілізацій", і тим більше – біполярному світоустрою, як це було за часів холодної війни. Сьогодні жодна держава не може самотужки протистояти глобальним загрозам і одноособово управляти світовими процесами. Відповідати на виклики нинішнього світу можна лише колективними зусиллями.

Епоха багатопольярного світу передбачає колективне лідерство й солідарну відповідальність. Поворотні моменти в нинішній світовій політиці вказують на те, що в глобалізованому світі, який кардинально змінюється, на порядку денному постає питання переосмислення власної місії багатьма країнами, і насамперед провідними державами світу [10].

За своїм характером міжнародні відносини є багатограними і різноманітними. В різні епохи та в різних регіонах світу вони формувались по-особливому, і в кожному конкретному випадку їх специфіка і суть були іншими. Констатація багатоманітності та різноманітності міжнародних відносин робить складним їх аналіз, типологію та концепції.

Класифікація міжнародних відносин завжди була і залишається актуальною та певною мірою складною проблемою. Це пояснюється, насамперед, великою кількістю та різноманітністю суб'єктів цих відносин. Але найбільш актуальною ця проблема стала в наш час – на початку XXI століття, коли надзвичайно високий динамізм розвитку міжнародних відносин обумовив необхідність переосмислення традиційних та розроблення нових підходів щодо їхньої класифікації. Зникнення біполярної системи і формування альтернативних їй однополярної та багатополарної систем міжнародних відносин викликають потребу в нових акцентах і нових підходах щодо класифікації системи цих відносин, зокрема дослідженні такого її різновиду, як симетричні та асиметричні відносини.

Дослідження міжнародних відносин дає можливість не тільки глибше висвітлити і зрозуміти політику провідних геополітичних країн, а й окреслити перспективи середніх і малих держав у цьому складному і мінливому світі.

Типологія концепцій міжнародних відносин є одним із найважливіших засобів і прийомів їх теоретичного аналізу. Типологічний аналіз дає можливість виявити найбільш загальні і найбільш істотні характеристики, ознаки, сторони міжнародних відносин. Мета численних класифікацій сучасних течій у науці про міжнародні відносини полягає в осмисленні стану і теоретичного рівня, досягнутого нею шляхом узагальнення наявних концептуальних підходів і зіставлення їх із зробленим раніше. Залежно від критеріїв можна навести низку основних класифікацій сучасних теорій міжнародних відносин.

Перша класифікація – *за географічним критерієм* – виділяє чотири види концепцій: англосаксонські, радянські, китайські та теоретичні побудови учених-представників країн “третього світу”.

Географічні параметри держави: її територія, кількість населення, обсяги природних ресурсів є найбільш простими і зрозумілими. Співробітники Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова стверджують, що географічна близькість та геополітична взаємозалежність держав і лежить в основі стратегічного партнерства [30]. Географічний критерій відіграє важливу роль у прагненні держави стати регіональним чи світовим лідером.

Друга класифікація, *на основі ступеня спільності сучасних теорій*, розрізняє глобальні концепції (політичний реалізм і філософію історії) та часткові теоретичні конструкції (біхевіоризм). Серед останніх також називають теорію міжнародних акторів, теорію інтеграції, теорію міжнародних організацій, а також теорію стратегії, конфліктів і дослідження миру.

Політичний реалізм передбачає об'єктивну оцінку тих реальних фактів і процесів, які відбувалися у світі. Об'єктом дослідження є реальний світ, а головним суб'єктом – держава. Згідно з цією концепцією, сутність міжнародних відносин полягає у балансі сил на міжнародній арені.

Філософія історії, як одна з концепцій міжнародних відносин, займається проблемами сенсу історії розвитку міждержавних відносин, її закономірностями, основними напрямками її розвитку та історичним пізнанням.

У теорії міжнародних відносин основні принципи біхевіоризму запозичуються в 40–50-х роках XX століття, коли

здійснювалися перші спроби дослідження міжнародних відносин, що ґрунтувалися на емпіричності сприйняття реальності. Представники школи біхевіоризму пропонують вивчати теорію міжнародних відносин, досліджуючи поведінку всіх можливих їх учасників – від індивідів до глобальної спільноти – зовсім не турбуючись про встановлення пріоритету стосовно їх ролі на світовій арені.

Третя класифікація – *на основі методу дослідження міжнародної проблематики* – основну увагу приділяє традиційному та модерністському або “науковому” напрямам в аналізі міжнародних відносин.

З другої половини ХХ століття формується модерністський напрям дослідження міжнародних відносин (представники: М.Каплан, Р.Роуз-кранс, Р.Снайдер, Х.Брук, Б.Сепін), який враховує не лише міждержавні відносини, а й неурядові громадські організації, приватні ініціативи та ін. “Модерністи” прагнуть використовувати формальні методи оцінювання та прогнозування, запозичивши їх з теорій ігор, систем, ймовірності тощо.

Традиціоналістський напрям (представники: Т.Моргентау, К.Томсон, У.Фокс, А.Вольферс, Р.Арон, С.Хоффман) глумачить сутність міжнародних відносин як взаємодію держав через головний засіб їх реалізації – дипломатію. У межах цієї концепції міжнародні відносини розглядаються в контексті неодмінного суперництва, зумовленого природною схильністю суб’єктів політики до насильства та жагою влади.

Четверта класифікація – *на основі ступеня важливості проблем теорії міжнародної політики* – виділяє сучасні політичні теорії природи міжнародних відносин і концепції змісту сучасної міжнародної політики. Ця типологія характерна насамперед для представників політологічної науки.

П’ята класифікація – *на основі низки комплексних критеріїв* – розрізняє ряд підходів. Зокрема, Д.Коляр звертає увагу на класичну теорію “природного стану” (тобто політичний реалізм), теорію “міжнародного співтовариства” (або політичний ідеалізм), марксистську ідеологічну течію, англосаксонську теорію і французьку школу міжнародних відносин. Французький соціолог М. Мерль основними напрямками в сучасній теорії міжнародних відносин вважає традиціоналістський (Г.Моргентау, Г.Кісінджер), англосаксонський на основі біхевіоризму та функціоналізму (Д.Сінгер, Д.Істон), марксистський і неомарксистський (П.Сузі, І.Валлерстайн).

Виділяють також інші чотири варіанти концепцій міжнародних відносин, беручи за основу територію й економічний потенціал як основний параметр визначення величини суб’єктів.

Перший варіант характеризує ситуацію, коли дві держави симетричні за своєю територією, але асиметричні, тобто відрізняються, за економічним потенціалом. Прикладом таких міжнародних взаємовідносин є відносини між Сполученими Штатами Америки та Канадою. За своєю територією ці дві країни майже однакові (територія США становить приблизно 9,5 млн. км², а Канади – приблизно 9,9 млн. км²). Щодо їх економічних потенціалів, то валовий національний продукт (ВНП) США більш як у 10 разів перевищує ВНП Канади.

Другий варіант демонструє зворотну залежність, коли країни є симетричними за своїм економічним потенціалом, але незіставними за площею своєї території. Яскравим прикладом є порівняння Китаю та Італії. За своїм економічним потенціалом Італія близька до КНР, але при цьому її територія становить лише 3% від території Китаю.

Третій варіант – це тип симетричних відносин у чистому вигляді, коли дві країни зіставні і за своїм економічним потенціалом, і за територією. Прикладом такої ситуації можуть бути Італія і Велика Британія (територія Італії становить приблизно 301,2 тис. км², Великобританії – 244 тис. км²; ВВП на душу населення в Італії 27 тис. дол., Великобританії – 32 тис. дол.).

Четвертий варіант є прикладом класичних асиметричних відносин. Він демонструє асиметричність відносин як за одним, так і за іншим параметром. При цьому слід зазначити, що, на відміну від симетричних, існують два різновиди асиметричних відносин:

- одна країна переважає іншу за розмірами своєї території, а та, в свою чергу, має значну перевагу над своїм партнером в економічному потенціалі. Прикладом цього є відносини між Російською Федерацією і Японією. ВВП Японії перевищує ВВП Росії в 6,5 раза (за даними на 1999 р. ВВП РФ становив 620 млрд.дол., Японії – 4,08 трлн. дол.), але при цьому територія Японії – лише 2% від території Росії [25, с. 132.];
- одна держава переважає іншу і за площею своєї території, і за економічним потенціалом, і за кількістю населення, і за всіма іншими параметрами. Прикладом таких класичних асиметричних відносин є відносини між Україною та Російською Федерацією. Росія переважає Україну за площею території майже в 30 разів (1075 : 604 тис.кв.км). За ВВП – у 6 разів (за даними на 1999 р. ВВП РФ – 620 млрд.дол., України – 109 млрд.дол). За кількістю населення – перевага за Росією в 2,5 раза (137:50 млн.чол.).

У той же час у формуванні сучасної концепції міжнародних відносин названі країни відіграють неоднакову роль у геополітичному вимірі. Зокрема, Україна, незважаючи на наявність як внутрішньополітичних та економічних проблем, залишається одним з “провідних гравців” при формуванні та становленні сучасних концепцій міжнародних відносин.

Адже Україна лежить на перехресті різновекторних геополітичних інтересів у безпосередній зоні суперечливого стратегічного трикутника “США – ЄС – Росія”, – відмічав А.Гальчинський. Контури цього трикутника ще не набули остаточних чітких обрисів, однак мало хто не відмічає значущу роль Української держави в її остаточному визначенні. Україна є проміжним, санітарним кордоном, або буферною зоною, між західною і російсько-євроазійською цивілізаціями. Для натівської Європи східні кордони України є лінією розлому між Європою і Росією, а Росія вбачає в західних кордонах України лінію розлому між НАТО та СНД [5, с. 263].

Значення України в геополітичному вимірі сучасності при формуванні сучасних концепцій міжнародних відносин відмічав і З.Бжезинський, який стверджував, що “захід і особливо Сполучені Штати запізналися визнати важливе, з точки зору геополітики, значення самостійної Української держави” [1, с. 137].

Виходячи зі своєї унікальної ролі на Європейському континенті та позаблокового статусу, Україна буде найбільш зацікавленою стороною в тому, щоб максимально усунути будь-які антагонізми по лінії Схід – Захід у Європі, зокрема й успадковані від холодної війни. Така роль – більш природна для України. Її місія – не розділяти, а об’єднувати.

Нинішню світову ситуацію не можливо пояснити краще і простіше за відомого американського оглядача Фаріда Закарія: “Процеси, які зараз відбуваються у світі, – це не занепад країн Заходу, це підйом решти країн світу». Себто у світовій політиці наявний подвійний драйв, причому і перший, і другий – по висхідній. Проводячи вдалу, розумну зовнішню політику, позаблокова Україна може скористатися відразу з обох тенденцій – і з процвітання Заходу, і з “підйому решти”. Це не чергова наша спроба перехитрити історію, не змінюючись зсередини. Це, радше, перший випадок, коли поява нової філософії зовнішньої політики України збіглася у часі з появою нової філософії міжнародних відносин. І якщо ми скористаємося з цього, аби модернізувати як саму Україну, так і її зовнішню політику, то це можуть бути двері до її нового, успішного і – для деяких політиків – неочікуваного, з погляду наших глибинних сподівань, майбутнього [7].

Аналізуючи стан, проблеми та перспективи сучасних міжнародних відносин, можна виділити такі їх складові: глобалізація; інтернаціоналізація; поглиблення політичних і економічних зв'язків; підвищення значущості загальнолюдських цінностей.

Незважаючи на те, що світ сьогодні складний і суперечливий, повний несправедливості, військових зіткнень, у ньому посилюються позитивні тенденції міжнародних відносин. Серед них можна виділити чотири основних взаємозв'язаних процеси. Це такі, як:

1. *Деідеологізація міжнародних відносин*, тобто їх звільнення від ідеологічних забобонів, які десятиріччями розділяли народи і держави на два ворогуючі табори. Міждержавні відносини, згідно з ідеологічними

установками колишніх КПРС і СРСР, представлялися як «арена непримиренної класової боротьби». У результаті між народами сіялися підозрілість і страх, злість і ненависть. На зміну подібним примітивним підходам приходять розуміння природності того, що життя людства багатогранне, і будь-яке суспільство має право вибирати собі тип життєвого устрою.

2. *Перехід від конфронтації до партнерства і співпраці*. Народи і держави, ще недавно розділені “залізною завісою”, дедалі глибше усвідомлюють, що протиборство стає життєво небезпечним. Для мешканців планети набагато доцільніше і вигідніше співробітничати: знаходити точки взаємних інтересів, доходити згоди, торгувати, обмінюватися науковим і господарським досвідом, здобутками своїх національних культур.

3. *Розосередження влади у світовій політиці*, тобто поступовий перехід цієї влади від однієї-двох “наддержав” до більш широкого кола країн.

4. *Демократизація і гуманізація світової політики*. Ці позитивні процеси розвиваються за чотирма напрямками:

- сучасні демократичні, правові держави прагнуть збільшити відкритість своїх кордонів, забезпечити людям свободу пересування і в той же час їх безпеку і захищеність у будь-якій точці планети;
- дедалі більша частина світової спільноти погоджується з необхідністю так званого “людського виміру” політичних процесів. При цьому визнаються самоцінність кожної окремої людини і пріоритетність її прав і свобод стосовно до інтересів і прав держави;

- більш помітним стає значення етичних принципів у світовій політиці. Дедалі частіше світова спільнота колективно засуджує і вживає спільних заходів проти диктаторських режимів, тоталітаризму, націоналізму і неофашизму; проти бандитизму і терору, різного фанатизму і екстремізму, проти екологічної і військової загрози миру;
- розширення міжнародних відносин. Воно виявляється в поглибленні світової співпраці, збільшенні числа учасників міжнародних зв'язків. Сьогодні на світовій арені взаємодіють не тільки державні урядовці і ділові люди, але і політичні партії, суспільні рухи, релігійні, культурні, спортивні і багато інших організацій. Збільшується взаємозв'язаність, взаємозалежність і цілісність єдиного у своєму різноманітті сучасного світу.

У той же час сучасні міжнародні відносини характеризуються негативними тенденціями, які мають місце у світоустрої. Ці негативні тенденції проявляються в тому, що міжнародні відносини сповнені елементами: локальних міждержавних і етнополітичних конфліктів; агресії і силового тиску; міжнародного тероризму.

Розв'язання проблем світового співтовариства залежатиме від політики на міжнародній арені як окремих держав, так і міжнародних організацій. Саме тому міжнародні відносини значною мірою визначають стан сучасного світу. Їх пріоритети зумовлені необхідністю вирішення спільних проблем, які стоять перед людством, та національними інтересами їх суб'єктів.

Таким чином, сучасний світ перебуває в перехідному, досить суперечливому періоді, коли тенденція до утвердження нового порядку, безпеки і мирного розвитку країн наштовхується на протидію тенденції до застосування силових засобів у політиці й відносинах з іншими державами. Прагнення людства до самозбереження повинно сприяти остаточній перемозі першої тенденції, гармонізувати політичне мислення світового співтовариства з новими реаліями.

Адже в умовах діалектичних змін міждержавного та світового порядку ці прагнення людства мають потужну мотивацію, яка генерується об'єктивними умовами, адже [44, с. 281]:

- *міжнародний порядок* – це спосіб самоорганізації міжнародного життя через взаємодію між державами, в основі якого лежить конкуренція національних інтересів та співвідношення національних сил. Він визначається через конфігурацію співвідношення сил, баланс інтересів, співвідношення цінностей та наявність каналів комунікацій між учасниками взаємодії;
- *світовий порядок* – це спосіб організації міжнародного життя шляхом формування глобального інституційного середовища, узгодження суперечливих інтересів міжнародних акторів усіх рівнів і типів. Світовий порядок, тим самим, передбачає наявність юридизованої та етичної систем норм і правил глобальної взаємодії (світове право і глобальна етика), системи глобальних політичних інститутів та процедур політичного узгодження, у тому числі засобів і методів переведення

насильницьких способів розв'язання конфліктів у політичні форми їхнього врегулювання, а головне – об'єкта впорядковуючих впливів у особі глобального суспільства.

“Багатополярність, глобалізація та взаємозалежність визначають слабкість сучасного світу” [45, с. 476], тому слід пам'ятати, що будь-яка помилковість чи навіть неточність при визначенні відповідних пріоритетів держави можуть мати вкрай негативні для неї наслідки [5, с. 263].